
Bij de meerderjarigheid van homostudies: Nederlandse sociologen over homoseksualiteit 1965-1985

Mattias Duyves

De opkomst van homostudies aan de Nederlandse universiteiten sinds 1978 is een tamelijk verrassende ontwikkeling geweest die zeker niet voorzien was door sociologen. Tegen het einde van de jaren zeventig meende Paul Schnabel (1980a: 10) dat de sociologische belangstelling voor homoseksualiteit alweer tanende was; en dat terwijl de sociologie vanouds homoseksualiteit links heeft laten liggen, zeker in Nederland¹. Typerend was ook het idee van Cees Straver (1980: 428, 430) dat tegelijk met het verdwijnen van de ergste problemen rond de maatschappelijke integratie van homoseksuelen een specifiek sociologische benadering van homoseksualiteit over haar hoogtepunt heen zou zijn. De werkelijkheid heeft anders uitgewezen.

In dit artikel wil ik laten zien dat de ontplooiing van homostudies (of 'homologie') sinds het eind van de jaren zeventig gepaard ging met de opkomst van een nieuwe benadering, minder gericht op de aanpassing van homoseksuele individuen als wel op de studie van homoseksuele groepsstructuren en leefstijlen in hun maatschappelijke en historische context. Die doorbraak naar een bredere kijk op de sociale organisatie van seksuele ambities kan homostudies van belang maken voor de sociologie. Dat kan duidelijk worden uit het hierna volgende overzicht van de verschuivingen in homostudies in Nederland².

Homostudies ontwikkelden zich tot een specialisme binnen de Nederlandse universitaire wereld in een periode van toenemende bezuinigingen. Desondanks zijn er nu toch enkele min of meer vaste voorzieningen ontstaan. In Amsterdam-Utrecht zijn er sinds 1980 afzonderlijke onderwijsprogramma's op dit gebied: aan de Universiteit van Amsterdam binnen de Faculteit der Letteren en binnen de Vakgroep Verzorgings sociologie; in Utrecht binnen een interfacultaire werkgroep die vooral banden heeft met sociologie maar die in onderwijs en onderzoek eveneens sterk interdisciplinair van opzet is. Aan andere universiteiten – Rotterdam, Leiden, Nijmegen, Vrije Universiteit en Groningen – zijn werkgroepen van studenten en docenten actief. Bovendien zijn er regelmatig nevenactiviteiten: lezingen in het kader van een studium generale, internationale congressen, de uitgave van het blad *Homologie*, een jaarmarkt voor homostudies in Rotterdam enzovoorts³. Homostudies in Nederland kunnen daarbij profiteren van archief-

en documentatieverzamelingen die uniek zijn voor Europa en die vooral in Amsterdam geconcentreerd zijn: de Van Leeuwenbibliotheek, het Internationaal Archief voor de Vrouwenbeweging, de VanSanthorststichting en het universitaire documentatiecentrum homostudies.

Uitgangspunt van dit artikel is dat in de ontwikkeling van homostudies de sociologische inbreng van bijzondere betekenis zou moeten zijn omdat, kort gezegd, homostudies betrekking hebben op het omgaan met homoseksualiteit voor zover die maatschappelijk gevormd is. Voor homostudies is homoseksualiteit in plaats van een biologisch of seksuologisch gegeven vooral een sociaal criterium. Daarbij is de vooronderstelling dat (homo)seksualiteit, evenals bijvoorbeeld leeftijd, gezondheid, sekse of ras, voor de socioloog van belang zijn naar gelang ze maatschappelijk gestalte krijgen. De sociologische grondslag van homostudies is dat lichamelijke sociaal-historisch gevormd is, ongeacht of het nu gaat om een lichamelijke handelwijze (sport, homoseksualiteit), een leefwijze (zoals gezin of homocultuur) dan wel om een bestaanswijze (sekse of geaardheid) (Hirst/Woolley 1982).

Door zo'n sociologisch accent te leggen willen homostudies breken met visies die hun stempel gezet hebben op oudere benaderingen van homoseksualiteit. Het verschil met de traditionele christelijke visie op sodomie als een bijzondere soort zondigheid en goddeloosheid (homoseksualiteit als *ontaardheid*) zal duidelijk zijn. Maar vooral betekent een meer sociologisch benul een doorbraak van het klinische model van homoseksualiteit waarvoor tegen het einde van de 19e eeuw door seksuologen, psychiaters en homoseksuelen de basis werd gelegd (vergelijk artikel van Hekma hierna). Homoseksualiteit wordt in die visie wetenschappelijk belicht als een eigenschap van het individu, als een bijzondere *geaardheid*. Daarentegen zou een sociologische benadering allereerst interesse moeten hebben in 'homosocialisatie': in de maatschappelijke 'toegang tot homoseksualiteit' (vgl. Schnabel 1980b: 27). In plaats van analyses te rekken in termen van individuele ontaardheid of geaardheid wil zo'n sociologische benadering onderwijs en onderzoek bevorderen naar homoseksuele constructie of leefstijl, homoseksuele motivatie of ambitie. Kenmerkend is daarbij dat seksuele oriëntatie anders dan voorheen beschouwd wordt als een zinvol *sociaal* element dat evenwel niet tot ontwikkeling zal komen wanneer daarvoor niet eerst kansen en manieren worden geschapen.

Eind jaren zeventig voltrok zich een omslag in de bestudering van homosocialisatie, die van belang lijkt om de problemen van een sociologisering van studies rond (homo)seksualiteit te begrijpen. In plaats van studies van homoseksualiteit die zich nog richtten op individuele afwijking en maatschappelijke afwijzing kwam toen door nieuwe impulsen een 'constructionistische' onderzoeksbehoefte naar voren met als vraagstelling hoe homoseksuelen en de maatschappij waarin ze leven, weten om te gaan met uiteenlopende 'constructies van homoseksualiteit'

(Foucault 1976; Weeks 1981b; Oosterhuis 1982). Die verschuiving houd ik hier onder een vergrootglas om een beeld te geven van wat sociologen in Nederland de laatste twintig jaar over homoseksualiteit en -socialisatie naar voren hebben gebracht.

'Preventienavigatie': SOM, NISSO, Sengers

Sociologisch onderzoek naar homosocialisatie kwam in Nederland pas in de tweede helft van de jaren zestig op gang dank zij twee instituten: de in 1965 kersverse maar inmiddels in coma geraakte Stichting tot Bevordering van Sociaal Onderzoek naar Minderheden in Amsterdam (SOM) en het in 1968 eveneens gloednieuwe maar nog steeds actieve Nederlandse Instituut voor Sociaal-Sexuologisch Onderzoek te Zeist (NISSO). Daarnaast was er de bijdrage van de jonge dokter Wijnand Sengers, toen zenuwarts te Rotterdam en thans verbonden aan de Erasmus Universiteit, afdeling sociale en preventieve psychiatrie. Deze initiatieven tot een sociologische benadering richtten zich op het voorkómen van sociale discriminatie. De daarbij behorende benadering – hier in het vervolg kortweg aan te duiden als *preventienavigatie* – had twee samenhangende aspecten: de verhindering van maatschappelijke afwijzing werd gekoppeld aan de verhindering van individuele afwijking.

Achteraf kunnen we 1969 veilig het topjaar noemen van het onderzoek naar maatschappelijke afwijzing en individuele afwijking. Het onderzoek concentreerde zich op de wisselwerking tussen een positief individueel zelfbeeld en de heersende meningen en houdingen in Nederland. De SOM presenteerde de eerste resultaten van het omvangrijkste tot dusver in Nederland uitgevoerde onderzoek *Meningen over homoseksualiteit, een onderzoek naar beeldvorming en attitudes bij de meerderjarige Nederlandse bevolking*. Het in overheidsopdracht uitgevoerde onderzoek diende 'ter ondersteuning van een beleid, gericht op het aanbieden van hulp aan hen, die op grond van hun homofiel-zijn voor bepaalde problemen komen te staan, maar tevens om te komen tot een beter begrip voor elkaar, waardoor de kans kan worden verminderd dat zich dergelijke problemen gaan voordoen' (Meilof-Oonk 1969: Ten geleide).

Uitgangspunt van het in 1966 en 1967 onder 1671 Nederlanders van 21 jaar en ouder gehouden onderzoek op basis van een representatieve steekproef was 'dat de positie en de aanpassingsmogelijkheden van de homoseksueel in de maatschappij mede afhankelijk zijn van de attitude en de beeldvorming die hij of zij daar aantreft' (id.: iii). Tijdens het onderzoek werd men geconfronteerd met een sterk afwijzende houding tegenover homoseksuelen en met een stereotiep beeld van homoseksualiteit. De projectleidster, Sophie Meilof-Oonk, richtte haar aanbevelingen dan ook vooral op 'een betere aanpak van de voorlichting (over) de maatschappelijke problematiek rondom de homoseksualiteit en de individuele

aanpassingsmoeilijkheden van de homoseksueel' (id.: 1). Tussen 1969 en 1974 verschenen vervolgens een tweede en een derde deel over de meningen en houdingen van 'sleutelfiguren' zoals directeuren van arbeidsbureaus, personeelschefs en potentiële voorlichters als huisartsen, journalisten, jeugdleiders, docenten, vormingswerkers en NVSH-gespreksleiders⁴. Eén van de bij het onderzoek betrokken medewerkers, de socioloog Bram van Stolk, deed in aansluiting daarop onderzoek hoe homo's-met-problemen omgingen met homoseksualiteit en naar de houding van hulpverleners tegenover hen (Van Stolk e.a. 1979; 1981).

Ook het NISSO publiceerde in 1969 onderzoeksresultaten over de houding van mensen tegenover homoseksualiteit, verzameld in het kader van een representatieve steekproef onder Nederlanders van 21 tot 65 jaar op basis van 1284 interviews, deze keer in opdracht van het zich tot vrouwenblad ontwikkelende damesblad *Margriet*. Het onderzoeksgedeelte over homoseksualiteit werd in 1968 door socioloog en NISSO-directeur Ben Witte verricht; uitgangspunt was 'dat een emotionele negatieve houding tegenover homoseksualiteit een stukje geestelijke ongezondheid impliceert' (Witte 1979: 127). Hij achtte 'de houding van de samenleving tegenover de homoseksuele minderheidsgroep een ernstig sociaal-psychologisch probleem'. Ondanks een tolerante houding – 'Hoe vaak is die tolerantie slechts oppervlakkig' – zou 'de fnuikende druk van de samenleving' zich uiten in vooroordelen, 'die niet zijn gebaseerd op ervaringsfeiten'. Bij wijze van oplossing pleitte Witte ervoor homo- en heteroseksualiteit te zien als neutrale gegevens in tussenmenselijke relaties en om discriminatie aan de kaak te stellen, in de eerste plaats door 'activiteiten gericht op de bevordering van de geestelijke gezondheid van de heteroseksuelen' (Witte 1969: 137-147). Daarna besteedde het NISSO steeds minder aandacht aan onderzoek naar het omgaan met homoseksualiteit. Slechts een viertal van de 66 NISSO-rapporten die tussen 1968 en 1983 zijn verschenen, zijn geheel aan homoseksualiteit gewijd (Jaarverslag 1983: 30-2). De onderzoeksprojecten van het instituut werden verdeeld over enkele hoofdgroepen en daarin werd homoseksualiteit niet meer apart genoemd. De tegenwoordige rol van het NISSO bij homostudies blijft helaas beperkt tot het incidenteel stimuleren van onderzoeksprojecten en het wetenschappelijk verantwoord voorlichten omtrent 'seksuele hygiëne in gezin en maatschappij' (Jaarverslag 1983: 3).

Een derde mijlpaal in 1969 vormde het invloedrijke proefschrift *Homoseksualiteit als klacht* van Wijnand Sengers (1969). Het was een sociaal-psychiatrische fundering van zijn tevoren verschenen boekje *Gewoon hetzelfde? Een visie op vragen rond de homofilie* (1968). Daarin kwam hij even oorspronkelijk als doeltreffend met een belangrijke bijdrage aan de visie van SOM en NISSO door een omkering van hun benadering. In aansluiting op hun gedachtengang dat zonder tolerantie geen zelfontplooiing mogelijk is, formuleerde Sengers het inzicht dat zonder homoseksuele zelfontplooiing geen sociale tolerantie mogelijk is. Door de

maatschappelijke afwijzing van homoseksualiteit reageert de homofiel op de ontdekking 'dat hij anders is' (Sengers 1968: 13) met een 'innerlijk verzet tegen zichzelf', met als gevolg 'aanpassingsmoeilijkheden' waardoor 'de homofiel zijn verlangens accepteert en er vorm aan geeft, maar zonder dat die vorm een eenheid wordt met het dagelijkse doen en laten'. Deze 'tweeslachtige houding' is een 'onvolledige aanvaarding' die voor zichzelf, de anderen en de samenleving meer nadelen dan voordelen heeft. 'Zo vormen de zich onvolledig aanvaardenden ongetwijfeld een van de grootste hinderpalen bij de pogingen om homofielen zich zo vérgaand mogelijk te doen aanpassen'. Sengers pleit voor 'volledige aanvaarding', in tegenstelling tot de uitzichtloze pogingen tot genezing, die immers de homofiel nu net aansporen tot verzet tegen zichzelf. Volledige aanvaarding wordt gekenmerkt 'door het gevoel zichzelf te zijn' waarbij 'het gevoel van anders-zijn is verdwenen'. Om ondanks de maatschappelijke druk daartoe te kunnen komen ziet Sengers drie voorwaarden: 'de innerlijke acceptatie van wat men voelt', 'een zich laten voorlichten over de levensmogelijkheden en -moeilijkheden van hen die ook homofiel zijn' en 'het inlichten van degenen die nabij staan' (Sengers 1968: 31-46). 'Er zouden bijvoorbeeld meer gewone ontmoetingsmogelijkheden moeten zijn naarmate de homofiel maatschappelijk in een geïsoleerder positie verkeert. Maar alle voorwaarden hangen samen met en vinden hun trefpunt steeds weer in de mate van zelfaanvaarding' (id.: 103).

Individuele zelfaanvaarding en sociale tolerantie waren in het onderzoek van SOM, NISSO en Sengers de twee belangrijkste vraagstukken. Hun belangstelling voor homosocialisatie bleef in de allereerste plaats beheerst door de zorg om afwijzing en afwijking van de homoseksuele medemens te voorkomen. Ter preventie van die psychosociale risico's hamerden zij er als maatschappijbewuste menswetenschappers op, dat homo's, hetero's en de samenleving professionele ondersteuning moest krijgen om met homoseksualiteit te leren omgaan⁵. De socioloog Cees Straver, vanaf de oprichting bij het NISSO betrokken, had reeds sedert 1963 in homoseksuele kring geijverd voor professionele activiteiten op het gebied van groeps- en vormingsarbeid, voor individuele hulpverlening en voorlichting en voor wetenschappelijk werk om positieve oriëntatiemogelijkheden voor homoseksuelen te bevorderen (Tielman 1982: 189). Een belangrijk resultaat daarvan was de oprichting in 1965 van een stichting met de veelzeggende naam 'Dialog' die aan het COC was gelieerd. Tot 1967 gaf de stichting het 'maatschappelijk en wetenschappelijk verantwoorde' maandblad *Dialog* uit, bedoeld als bijdrage aan de strijd tegen het vooroordeel en voor wederzijdse aanpassing.

Al deze initiatieven en onderzoekingen stonden duidelijk in het teken van een meer sociologische visie op homoseksualiteit. Deelnemers als Sengers, Straver, Van Stolk en Sanders, maar ook waarnemers als Schnabel en Tielman hebben in deze benadering reeds een breuk gezien met oudere klinische en psychiatrische opvattingen van homoseksualiteit. In hun visie was er sprake van een duidelijke

ommezwaai doordat sociologen met een psychosociale benadering gericht op preventienavigatie het heft hadden overgenomen van psychiaters met een psychopathologisch vizier op afwijking en genezing. Inderdaad was deze heroriëntatie een vernieuwing ten opzichte van klinische tradities doordat niet langer alleen het slachtoffer de schuld kreeg van zijn afwijkende oorsprong, maar tegelijk de samenleving er mede voor verantwoordelijk werd gesteld. Ook de nadruk op het voorkómen van afwijzing boven het genezen van afwijkingen was een doorbraak.

Toch kan men zich naderhand afvragen of de breuk wel zo volledig was. Achteraf lijkt de verandering in psychosociale richting vooral op een omkering van het psychopathologische besef over de relatie tussen afwijking en afwijzing. Die omkering hield behalve een breuk ook een voortzetting in. In tegenstelling tot de traditionele opvatting dat op afwijking afwijzing volgt, werd nu gesteld dat de homo niet abnormaal is, maar het wel steeds gemaakt dreigt te worden als gevolg van de houding van de bredere samenleving: eerst op afwijzing volgt afwijking⁶. Maar ook in die omgekeerde visie kreeg de homo nauwelijks de kans een volledig beeld van zichzelf uit te zoeken en uit te zenden. Toenemende maatschappelijke kansen voor een 'aanvaardbare' homoseksuele ontwikkeling leken alleen bestemd om homosocialisatieprocessen zonder afwijkend gedrag te bevorderen. Men kan zich afvragen of de profeten van de psychosociale preventie niet net als hun psychopathologisch georiënteerde broeders afwijkend gedrag zijn blijven beschouwen als ongewenst gedrag: als falende normaliteit in plaats van als ombuiging, als geslaagde schakering.

De psychopathologische benadering werd daarnaast volgens Sanders gekenmerkt door 'de grote nadruk welke wordt gelegd op intrapsychische kenmerken en processen bij de onderzochte homoseksuelen' (Sanders 1977: 24). Maar hetzelfde accent komt keer op keer terug in de studies van onderzoekers die in de jaren zestig en zeventig een begin hebben gemaakt met het sociologiseren van homoseksualiteit. Om enkele voorbeelden te noemen: Sengers heeft het over 'onvolledige en volledige zelfaanvaarding' (Sengers 1968: 33); Van Stolk c.s. beschrijven 'een geschonden ideaal zelfbeeld', 'problematisch zelfgevoel', 'onbewuste acceptatieconflicten waaronder afwerende schijnacceptatie' (Van Stolk 1979: 9 en 1981: 881-883)⁷. Achteraf bezien lijkt er een voortdurende wisselwerking tussen psychopathologische en psychosociale benaderingen aan de gang te zijn geweest, waarin voor andere sociologische allianties geen plaats was. Homoseksualiteit bleef bij voorbaat opgevat als een seksuele geaardheid en niet als een sociaal onderscheid; ongewenst gedrag bleef afwijkend gedrag. De sociologie van homoseksualiteit werd te veel een sociale antipsychiatrie; de sociologie van het homoseksuele stigma wilde zich maar niet ontwikkelen tot een sociologie van button of badge. Ze maakte zich niet los uit de sociologie van afwijkend gedrag.

De preventienavigatie stond tot in de jaren zeventig tegen wil en dank nog zo dicht bij een psychopathologisch idioom, dat in geen van de Nederlandse studies

uit de periode voor 1975 ook maar één keer het begrip emancipatie is gevallen. Door de nadruk op een professionele aanpak van de preventie van psychosociale risico's als afwijzing door de maatschappij en afwijking van het individu is de sociologische toegang tot homosocialisatie de eerste tien jaar beperkt gebleven tot een drietal gebieden: de maatschappelijke druk, het individuele zelfbeeld en daartussen in de zo normaal mogelijke inrichting van homofiele relaties (Straver 1980). De vraagstelling ging uit naar houdingen, meningen en wederzijds aanpassingsvermogen van homo's en hetero's, terwijl kwesties als homoseksuele machtsvorming, belangenvorming, lidmaatschap en leiderschap buiten beschouwing bleven of kortweg werden afgedaan. Dat laatste gold bijvoorbeeld voor alles wat met groepscultuur en leefstijl te maken had. In tegenstelling tot ontwikkelingen in de Verenigde Staten⁸ bleef sociografisch onderzoek naar collectief gedrag en groepsvorming van homoseksuele mannen en vrouwen in Nederland liggen.

Nieuw lila: preventienavigatie en politiek

Die beperkingen golden ook voor een andere variant van preventienavigatie waarin een politieke visie op de psychosociale risico's werd ontwikkeld. Die versie gaf een nieuwe stimulans tot onderzoek dat discriminatie uitdrukkelijker in verband bracht met mogelijkheden tot integratie. De politisering kwam ook al in 1969 tot uitdrukking in het pamflet *Afscheid van een moederbinding; uitdaging aan het COC*. Het was geschreven door het Nieuw Lila-kollektief – zo genoemd naar analogie met de drie jaar oudere Nieuw Links-beweging in de PvdA – waarin naast andere sociale wetenschapsbeoefenaars ook de socioloog Rob Tielman zat (de enige van de groep die op het gebied van homostudies actief zou blijven).

Met het nodige pathos presenteerden de samenstellers zelfaanvaarding en integratie als een bevrijdingsproces in de richting van een rijkelijk vage maatschappijhervorming: 'Integratie van homoseksueel gedrag is in essentie integratie van diverse gedrags- en relatievormen' met 'nogal wat consequenties voor de maatschappijstructuur' (Branderhorst e.a. 1969: 39). Het pamflet richtte zich nadrukkelijk tegen de hierboven genoemde onderzoekers die werd verweten 'zich geen rekenschap te geven van de sociale en politieke stellingname die uit de door hen (in allerlei gradaties) bepleite aanvaarding van de homoseksualiteit zou kunnen voortvloeien. De orthodoxe visie, waarin het gezin centraal staat (...), kon daardoor ook nog bij hen het als vanzelfsprekende uitgangspunt blijven. De strijdigheid ervan met de homoseksuele integratie werd vooral verduisterd, naarmate er meer in termen van "begrip voor de homofiele medemens" en "deskundige begeleiding" werd gedacht' (id.: 27).

Nieuw Lila was nieuw in haar tactiek maar niet in haar ideeën. Die lijken integendeel in allerlei opzichten aan te sluiten bij de preventiebenadering en het al aangegeven uitgangspunt van wederzijdse aanpassing tussen samenleving en

homoseksueel: geen tolerantie zonder zelfaanvaarding, geen zelfaanvaarding zonder tolerantie. Wel werd de aanpassingsstrategie door Nieuw Lila van een derde dimensie voorzien. Naast tolerantie en zelfaanvaarding werd maatschappijhervorming genoemd als belangrijkste factor ter voorkoming van afwijzing en afwijking. Die politieke vertaling van de psychosociale preventiegedachte is beter bekend geraakt als het streven naar homoseksuele integratie. In die zin sloot Nieuw Lila direct aan bij het toenemende élan van de homobeweging van de jaren zestig. Maar juist die nadruk op integratie zou al snel tot twistappel van de jaren zeventig worden. Op weg naar meer homoseksuele integratie ontstond het dilemma welke maatschappelijke status voor homoseksualiteit veroverd diende te worden: 'gewoon hetzelfde' als een heteroseksuele status of 'gewoon maar niet hetzelfde'? (Schnabel 1980). In de homobeweging bleken niet alleen conventionele en minder conventionele ideeën over homosocialisatie te bestaan, maar ook over maatschappij en seksuele hervorming (Jansen 1983; Van der Heijden 1983). Het zuiverste voorbeeld van sociologisch onderzoek dat nog werd geïnspireerd door Nieuw Lila's aanpassingsstrategie – integratie door maatschappijhervorming – is Rob Tielmans latere dissertatie *Homoseksualiteit in Nederland, Studie van een emancipatiebeweging* (1982)⁹.

Tussen de meer wetenschappelijke en de meer politieke versie van psychosociale preventie in de jaren zestig en zeventig bestaan belangrijke overeenkomsten die nieuwe ontwikkelingen in het sociologische onderzoek naar homosocialisatie tot 1980 hebben vertraagd, zo niet verlamd. De wetenschappers kozen vanuit het belang van geestelijke (volks)gezondheid voor een oriëntatie op wederzijdse aanpassing ter voorkoming van maatschappelijke afwijzing en individuele afwijking. De activisten wezen vanuit hun keuze voor integratie op de noodzaak van gelijke behandeling van hetero- en homoseksualiteit ter voorkoming van discriminatie en verdrukking. Hun nadruk op preventie en integratie vertoonde nogal eens een eenzijdige hang naar het midden van de samenleving en een ontkennen van uitersten; meer belangstelling voor risico's dan voor leefstijl en groeps cultuur van homoseksuelen en een neiging om door te hameren op gelijkwaardigheid in plaats van op volwaardigheid van homoseksualiteit. Het streven in de homobeweging om zich te ontplooiën raakte mede daardoor nogal eens verstrikt in de neiging zich verregaand te plooiën. Nadat het COC zich in 1971 officieel had omgedoopt in 'Nederlandse Vereniging tot Integratie van Homoseksualiteit', ontstonden vanaf 1973 kritische groepen als Parse September (1973-5) en Rooie Flikkers (1975-80) met minder aanpassingsbehoefte en met een minder reformistische visie op emancipatie (Koelemij 1982; Van der Heijden 1983; Sanders 1982).

Een tekortkoming van de preventienavigatie was dat 'homoseksualiteit' die niet voldeed aan de eis van wederzijdse aanpassing en integratie bestempeld werd tot vooroordeelversterkend of intolerant gedrag. Het neutraliseren van homo-

seksuele schakeringen en uitingsvormen, bijvoorbeeld van mannelijkheid, vrouwelijkheid, recreatie en groepsvorming ging tussen 1965 en 1975 door voor tolerant, het aanscherpen daarvan daarentegen voor uitdagend of vooroordeelbevestigend. De Stichting Dialoog bijvoorbeeld stelde haar medewerkers (onder wie Gerard van het Reve) voor met de kanttekening dat niet 'de aard van hun gerichtheid, maar vakbekwaamheid ten aanzien van het werk' van belang was, op zichzelf een merkwaardige tegenstelling (Sengers 1968: 121). De bij wetenschapsbeoefenaars en activisten gezaghebbende NVSH-voorzitster Mary Zeldenrust-Noordanus zei in 1967 namens die vereniging: 'Homoseksualiteit zou (...) amper een onderwerp zijn om over te praten, ware het niet dat de feitelijke maatschappelijke situatie er toch nog om vraagt. Wat stringenter gezegd: homoseksualiteit bestaat niet' (Zeldenrust 1967). En NISSO-directeur Ben Witte, hierboven al aangehaald, stelde het als volgt: 'Homoseksualiteit zegt alleen iets over de seksuele gerichtheid en verder *niets* over de persoon. Alle vooroordelen ten spijt is er geen enkele aanwijzing dat homoseksuelen afgezien van hun seksuele gerichtheid anders zijn dan heteroseksuelen' (Witte 1969: 143).

De onderbelichting van schakeringen zoals tussen mannen en vrouwen of homo's en hetero's vloeide voort uit de vooronderstelling van het psychosociale preventiemodel dat door het wegnemen van de sociale druk ook de laatste verschillen tussen hetero's en homo's zouden wegvallen. Zoals Nieuw Lila betoogde: 'Als de belemmerende factoren in die (huidige) maatschappijstructuren zijn geëlimineerd, zal pas kunnen blijken of er ook nog sprake is van problemen die aan de (homo)seksualiteit inherent zijn' (Branderhorst e. a. 1969: 14). Leg het accent op een vrije ontplooiing en 'minderheden als de homoseksuele vallen weg omdat de samenleving nog slechts uit louter minderheden – individuen – bestaat' (id.: 9). Het streven naar normalisering bracht een neutralisering van homoseksualiteit mee tot iets dat even gewoon en irrelevant moest worden als heteroseksualiteit. In het debat over hun gelijkwaardigheid van homosocialisatie kwam de nadruk eerder te liggen op de onbeduidendheid dan op de volwaardigheid van seksuele schakeringen. Nieuw Lila stelde: 'De vorm, die men voor zijn seksualiteit "kiest", is minder belangrijk dan de wijze waarop men zijn mens-zijn wenst te beleven' (id.: 18).

Door de preventiebenadering van homosocialisatie werden marginale verschillen nog verder gemarginaliseerd. Wie niet 'doodgewoon hetzelfde' als hetero's wist te doen, werd geacht zich nog niet volledig aanvaard te hebben en vooroordeelversterkend bij anderen bezig te zijn. Later zei de psycholoog Lex van Naerssen (1981: 24) in een terugblik op deze periode: 'Ik heb het (...) tragikomisch gevonden dat men er een tijdlang voor gepleit heeft dat homoseksuelen zo gewoon mogelijk moesten doen. Wellicht was die gedachte in de periode dat ze ontstond heel adequaat, maar het komt er in feite op neer dat men het homoseksuele verlangen accepteert op voorwaarde dat men er niets van merkt'.

Groepscultureel gedrag van homoseksuelen werd door wetenschapsbeoefenaars en activisten die aansluiting bij de samenleving zochten, vooral beschouwd als ongewenst gedrag: normoverschrijdend, averechts, riskant en deviant. Straver zag de subcultuur als een achterstandssituatie en een compensatie voor maatschappelijke ongelijkheid, aantrekkelijk voor homoseksuelen met problemen op het gebied van zelfaanvaarding. In plaats van een visie op homosocialisatie waarin tussen ontwikkeling van integratie en groepscultuur positieve relaties mogelijk zijn, kwam bij hem en anderen een perspectief naar voren waarin optimale integratie groepscultuur en leefstijl zo goed als overbodig zou maken. Ook Nieuw Lila zag, in afwachting van de multiculturele samenleving, onderlinge homoseksuele groepsvorming als een 'noodoplossing' met het 'levensgrote' gevaar van de 'vorming van een eigen subcultuur die zich volledig afsluit van de samenleving' (Branderhorst e.a. 1969: 13). Zoals homo's met problemen werden verondersteld zich liefst op niets anders dan homo's in een gesloten groepscultuur te oriënteren, zo werden homo's zonder problemen geacht zich vanzelf wel te betrekken op de anderen in een 'open samenleving' (vgl. Duyves 1983). In het verlengde van die redenering lag het standpunt dat oriëntatie op de subcultuur schadelijk, oriëntatie op de bredere samenleving daarentegen bevorderlijk was voor de oplossing van maatschappelijke en persoonlijke problemen¹⁰.

Geen wonder dat Paul Schnabel in 1980, terugblikkend op Nederlands sociologisch onderzoek uit de jaren zeventig, moest vaststellen dat nog 'vrijwel geen onderzoek naar de praktijk van het homoseksuele leven noch naar homoseksueel gedrag' was verricht (Schnabel 1980a: 10). De preventienavigatie heeft bijgedragen tot belangrijke maatschappelijke vernieuwingen maar tegelijk een verbreding van de sociologische oriëntatie op homoseksualiteit gaandeweg verlamd. Die koers is gestagneerd doordat de piloten angst voor vooroordeelbevestigend gedrag in stand hielden, gedragsuitersten meenden te moeten afkeuren en afhankelijkheid van publieke vaders en moeders stimuleerden (vgl. sleutelfiguren- en basismodel, Tielman 1982: 163, 244). Al spoedig zorgden sociale ontwikkelingen voor een correctie. Het probleem met het sociologische reformisme was dat de denkbeelden over preventie en integratie werden 'geschreven op een magisch moment in een magische plaats van de naoorlogse wereld: Amsterdam in de laatste maanden van de jaren zestig' (Sanders 1982: 47). De nadruk in het preventiedenken op het doorbreken van eenzaamheid, het in gesprek zijn met elkaar, het samen mens zijn en het doorbreken van taboes werd ingehaald door nieuwe ontwikkelingen in de maatschappij die zij zelf op gang had helpen brengen.

Naar een constructionistische benadering

In de samenleving werd de houding tegenover homoseksualiteit in de jaren

zeventig veel soepeler (Van Oort 1981; Kooy 1983). Zowel de overheid als de oorspronkelijke homobeweging (COC) en liberale of sociaal-democratische middengroepen aanvaardden integratie en discriminatiepreventie meer en meer als grondbeginselen. De samenleving werd wat onverschilliger over homoseksualiteit, de homobeweging onverstoorbarder over de samenleving.

Achteraf bezien lijkt de preventienavigatie met haar afwijzing van afwijkende uitingen als riskant gedrag nauwelijks te passen in dat 'permissive' decennium. Risicopreventie en oppassend gedrag schenen veeleer zelf deviante uitingen te worden. Heel de preventienavigatie – zowel in haar wetenschappelijke als in haar politieke versie – vond dan ook nauwelijks aansluiting bij nieuwere emancipatiestromingen die na 1973 actief de constructie en de socialisatie van homoseksuele schakeringen begonnen te bevorderen.

Toenemende integratie, zelfaanvaarding en gelijkheid hebben, tegen de gangbare sociologische verwachtingen van dat moment in, allerminst geleid tot een erosie van de homoseksuele groeps cultuur. Integendeel, juist in de jaren zeventig heeft zich in Nederland voor het eerst onder homoseksuele mannen en vrouwen een cultuur (*scene*) ontwikkeld die zich vrijelijk aan en ook wel tegenover de buitenwacht presenteerde: een openlijker ontmoetingsgedrag en een toename van ontmoetingsplaatsen in het hele land; openlijke experimenten met diverse samenlevingsvormen; onconventionele vormen van actie (Paarse September, Lesbian Nation, Rooie Flikkers) en grootscheepse homodemonstraties sinds 1977, homoberaad in politieke partijen en andere maatschappelijke organisaties, een vrijere benadering van allerlei homoseksuele motieven in de literatuur en de ontwikkeling van een homopers, -theater en -film; een versnelde vertakking van mannen- en vrouwenculturen binnen de homoseksuele groepering; tenslotte voorzieningen voor de 'zwijgende meerderheid' van homoseksuele mannen zoals de *Gay Krant* sinds 1980. Ook het streven naar regulier onderwijs en onderzoek in de vorm van homostudies maakt deel uit van de opleving (Nota Homostudies Amsterdam 1978). Doordat de homoseksuele leefstijlen opener, meer zichtbaar en onafhankelijker ('deassimilated', Murray 1984: 38) zijn geraakt, is de toegang tot homoseksualiteit enerzijds eenvoudiger maar anderzijds ook gevarieerd geworden. Dat heeft de basis voor groepsvorming, belangenvorming en machtsvorming stukje bij beetje verbreed, verstevigd en tegelijk gedifferentieerd. In een open stad als Amsterdam waar een stedelijk homobeleid in opbouw is, vormen homoseksuele mannen en vrouwen een potentieel electoraat.

De socioloog Klaas Soesbeek heeft een verklaring voor die groepsvorming gezocht in de naoorlogse organisatie van de 'permissive society', met haar democratisering van politiek en consumptie en haar erotisering van de leefomgeving. Volgens hem legde de ontwikkeling van een fijnvertakt consumptiekapitalisme met maximaal gespecialiseerde consumenten de grondslag voor een grootscheepse individualisering, ook van lichamelijkeheid en seksualiteit: 'Seksualiteit wordt

in de permissive society steeds meer ontkoppeld van de voortplanting en wordt tevens een terrein, waarover men zich in het openbaar kan en mag uitlaten (...). In de permissive society kunnen mensen van diverse pluimage hun plaats krijgen, niet alleen in de jeugdcultuur bijvoorbeeld, maar evenzeer als (homofiele) medeburgers (...). Het anders willen zijn en kunnen zijn wordt meer en meer benaderd (...) in termen van eigen creativiteit en 'flikker-zijn' (Soesbeek 1982: 28).

De maatschappelijke ontwikkeling op het gebied van homosocialisatie schiep eind jaren zeventig nieuwe voorwaarden voor wetenschapsbeoefening met betrekking tot homosocialisatie. Ook daarbij ontstond belangstelling naar de positieve kanten van belangen- en machtsvorming door homo's voor homo's en naar de versterking van hun leefstijl, leefomgeving en groeps culturen. In samenhang met die verschuiving gingen onderzoekers meer aandacht besteden aan sociaal-historische en cultuurhistorische aspecten (*Groniek* 1980 & 1982; *Homojaarboek* 1981 & 1983). Waar de historische interesse vanuit de preventiebenadering beperkt was gebleven tot biografische aspecten, soms zelfs tot biologische facetten – het prenatale stadium, de vroege jeugd, relatie met ouders en adolescentie – ontstond in de nieuwere homostudies de aanloop naar ontwikkelingen over veel langere termijnen. Die ombuiging sloot aan bij algemene ontwikkelingsdebatten in de sociologie waarin achter het bestaan van de psychologie het voortbestaan van de geschiedenis werd herontdekt.

Bij die opleving paste ook het zoeken naar bredere en nieuwere visies op homosocialisatie. Paul Schnabel had in 1973 reeds gewezen op de systeembenadering van Niklas Luhmann als een sociologisch kader om de historische dynamiek van het omgaan met homoseksualiteit te analyseren (Schnabel 1973, 1980b: 18). Bram van Stolk hanteerde er het ontwikkelingsmodel van Norbert Elias voor. Maar na 1975 heeft vooral het oeuvre van Michel Foucault ook in Nederland de theoretische benadering van homosocialisatie diepgaand beïnvloed. Zijn sociaal-filosofische speculaties over de historische organisatie van seksuele interactie bleken stof te leveren voor diepgaande discussie over homosocialisatie¹¹. Die impuls was internationaal; vooral in de Verenigde Staten en Engeland wordt in dat verband wel van een constructionistische benadering van homosocialisatie gesproken.

De leidende Britse socioloog op het gebied van homostudies, Jeffrey Weeks, heeft het contrast met functionalistische, psychoanalytische en interactionistische benaderingen goed aangegeven (Weeks 1981b; 86-94). In zijn ogen is de preventiesociologie van homosocialisatie zo onhistorisch of zelfs antihistorisch ingesteld, dat die een duidelijk 'essentialistisch' stempel draagt. Daarmee doelt hij op de visie waarbij (homo)seksualiteit doorgaat voor een autonoom instinct, een 'intransigentie' die nog vooraf gaat aan sociale definities en hun historische oorsprong. Essentialistische sociologiebeoefening hanteert een klinische visie op homoseksualiteit als een individuele eigenschap, een essentie met een uitsluitend

innerlijke oorsprong. Volgens Weeks en anderen moet dat vertrekpunt wel leiden tot een blikvernaauwing, tot een sociologie van homoseksualiteit die blijft uitgaan van biologische en biografische vooronderstellingen (Hart & Richardson 1981: 5-67). Een constructionistische zienswijze biedt daarentegen een werkelijk sociologisch alternatief: zij scheidt een plastisch begrip van homosocialisatie waarin homoseksualiteit figureert als een sociaal, historisch en psychologisch wel zeer bepaalde constructie die een veranderlijk resultaat is van de wisselwerking tussen individu, groep en samenleving. Homosocialisatie wordt daarbij benaderd als een handelingsgebied, dus als een praktijkvorming tussen geslachtsgenoten waaraan door de historische en maatschappelijke dynamiek onder andere ook allerlei essentialistische normen en waarden verbonden zijn geraakt, zoals 'ziekte', 'zonde', 'geaardheid' en dergelijke (Boonstra 1984).

De essentialistische en constructionistische benaderingen zijn allebei uitvloeisel van maatschappelijke ontwikkelingen. In die zin zijn hun definities van homoseksualiteit principieel voorlopig. Toch is dat wat nu juist wordt ontkend in een essentialistische definitie van homoseksualiteit als 'geaardheid' en 'conditie'. Het winstpunt van een constructionistisch perspectief is dat het een weg opent naar onderzoek van homosocialisatie in het licht van sociale en historische ontwikkelingen en dat het de veranderlijke biologische, antropologische, psychologische en sociologische constructies van homoseksualiteit in dat licht weet te verklaren. Op basis van die benadering kunnen homostudies daarom een breder terrein van sociologiebeoefening bestrijken dan tevoren. Onderzoek van homosocialisatie kan niet alleen meer beperkt blijven tot facetten van afwijzing en afwijking, of fases van discriminatie en emancipatie. Uit constructionistisch oogpunt berust homosocialisatie op een veranderlijk onderscheid dat net als bij generatietegenstellingen, seksevenhoudingen en etnische verschillen een basis blijft voor alle mogelijke groeps-, identiteits- en rolvorming. Wellicht de beste Nederlandse discussiebijdrage aan deze recente benadering is de verzamelbundel *Ontmaskering van de Homo-identiteit* (Van Lieshout 1984).

In Nederland hebben constructionistische impulsen vooral uitdrukking gekregen in het onderwijs- en onderzoeksprogramma van de werkgroep homostudies aan de Universiteit van Amsterdam. Binnen de Vakgroep Verzorgings sociologie vond deze benadering aansluiting bij het algemene accent – onder meer van De Swaan – op de 'professionalisering' van sociale handelingsgebieden. Sociaal-historische ontwikkelingen in de moderne samenleving hebben mede tot een professionalisering van de seksuele cultuur geleid. Voor onderwijs en onderzoek is in die visie in de eerste plaats van belang hoe de professionalisering van het psychosociale handelen met name sinds het einde van de negentiende eeuw heeft geleid tot consolidatie en emancipatie van de denkbeelden over homoseksuele geaardheid. Die 'uitdoktering en inburgering' van homoseksualiteit zijn sedertdien maatgevend geworden voor de verwachtingen ten aanzien van mensen die

het houden met geslachtsgenoten en voor hun onderlinge relatiepatronen (Hekma 1984). Ten tweede wordt toegewerkt naar een bredere benadering van de socialisatie van betrekkingen tussen mannen en tussen vrouwen – ‘homosociale arrangementen’ – om veranderde opvattingen en omstandigheden op het gebied van homosocialisatie te verklaren. Handelingsgebieden onder geslachtsgenoten zijn ten onrechte versnipperde thema's in de wetenschapsbeoefening op het gebied van homosocialisatie. Onderzoek ervan vereist ten derde een uitgewerkte visie op de sociale organisatie van geslachtsgroepen ('gender' of sekse – Illich 1982). Dat vereist een nadrukkelijk interdisciplinaire aanpak.

De bredere afbakening van onderzoek naar homosocialisatie mondde in 1983 in samenwerking met vrouwenstudies in Amsterdam uit in een internationaal congres met 200 deelnemers uit westerse landen, *Among men, among women: sociological and historical recognition of homosocial arrangements* (Duyves e.a. 1983). Doel was met name om onderzoek te bespreken en verder te stimuleren rond homosocialisatie tegen de ruimere achtergrond van veranderende relatiepatronen tussen mannen en tussen vrouwen. In de ontwikkeling van de moderne samenleving tekent zich die teneur af dat activiteiten waarmee mannen en vrouwen voorheen min of meer gescheiden bezig waren open komen te staan voor mensen ongeacht hun sekse. Het idee van alleen voor geslachtsgenoten bestemde handelingsgebieden wordt daardoor steeds controversiëler en dat lijkt een belangrijke achtergrond voor de moderne weerstand tegen specifieke groepsvorming van homoseksuelen op diverse terreinen (Duyves e.a. 1984: 7-19). Maar tegelijk moet tegen die achtergrond bestudeerd worden hoe de homoseksueel zich de laatste tijd van een onconventioneel tot een steeds conventioneeler produkt heeft kunnen ontwikkelen.

Homostudies 1985: een balans

De ontwikkeling van homostudies aan de Nederlandse universiteiten is zonder weerga in het buitenland en heeft vooral na 1980 met name in Utrecht en Amsterdam geleid tot een ware explosie van kleinere en grotere studies naar heden en verleden van de Nederlandse homo-emancipatie (Homostudies Amsterdam 1985 en Homostudies Utrecht 1985). In allerlei opzichten is de verhouding tussen Utrecht en Amsterdam typerend voor de stand van zaken in de Nederlandse homostudies (Hafkamp 1983). In Utrecht heeft men meer gelet op de discriminatie en emancipatie van homoseksuelen, in Amsterdam meer op de consolidatie en differentiatie van hun leefstijlen. Doet men in Utrecht eerder onderzoek naar de relatie tussen maatschappijhervorming en homoseksuele emancipatie, in Amsterdam bestaat een voorkeur voor onderzoek van de relatie tussen homo-emancipatie en de constructie van leefomgevingen, groepsstijlen en schakeringen in het proces van homosocialisatie. Terwijl in Utrecht meer de neiging bestaat om nadruk te

leggen op homo-emancipatie met betrekking tot staat en overheidsbeleid, bestaat in Amsterdam een sterkere tendentie om homo-emancipatie in verband te brengen met stad, sociale cultuur en sociale bewegingen. Zo heet Amsterdam wel stijlgericht en Utrecht structuurgericht met homostudies bezig te zijn.

Bij de meerderjarigheid van homostudies zijn positieve resultaten bereikt, maar er zijn ook allerlei terreinen blijven liggen. Het multidisciplinaire onderwijs over homosocialisatie staat nog in de kinderschoenen. Het kan niet voortbouwen op een geschikte basis in het hoger onderwijs. Onderwijs over seksuele socialisatie heeft in de biologies het eenmalige en instructieve karakter van seksuele voorlichting, terwijl in maatschappijleer vooral discussie plaatsvindt over heersende meningen en houdingen. Homostudies dienen daarom onderwijs op een manier aan te bieden die haar inzichten toegankelijk maakt voor andere onderwijsinstellingen. Dat kan door de komende jaren te werken aan een onderwijsplan, een handboek over homosocialisatie en homostudies en een nauwere samenwerking met buitenuniversitaire onderwijsinstellingen.

Wat het wetenschappelijke onderzoek betreft kan een onderscheid gemaakt worden tussen zuiver sociologisch en maatschappelijk toegepast onderzoek. Maatschappelijk toegepast onderzoek is beperkt gebleven tot homosocialisatie in het licht van discriminatie en integratie, maar is nog nauwelijks gedaan in het licht van toenemende consolidatie van homoseksuele groepsvorming en de differentiatie daarbinnen. Voorts is sociografisch, demografisch of sociaal-geografisch onderzoek naar spreiding, verdeling en samenstelling van de homoseksuele populatie in Nederland in het geheel nog niet begonnen. Evenmin is dergelijk onderzoek ondernomen naar sociaal gedrag onder mannen en onder vrouwen. Om methodologische redenen is het raadzaam om bij sociografisch onderzoek van homosocialisatie niet uitsluitend naar een puur representatief beeld te streven. Het verdient voorkeur om eerst naar een zo geschakeerd mogelijk overzicht toe te werken.

Het gebrek aan sociografisch onderzoek wreekt zich nu homoseksuele mannen in Nederland vanaf 1981 steeds meer zijn geconfronteerd met een ongeneeslijke en dodelijke ziekte: AIDS. Het afgelopen jaar is in Utrecht en Amsterdam multidisciplinair onderzoek van het AIDS-vraagstuk op gang gekomen. De onderzoekers van homostudies in Utrecht doen sero-epidemiologisch onderzoek naar de gedragingen waardoor homoseksuele mannen de ziekte blijken te krijgen, teneinde zekerheid te verschaffen over de psychosociale voorzorgsmaatregelen die nodig zijn om het AIDS-dodencijfer omlaag te brengen en om de ziekte niet op te laten lopen (Van Griensven 1985). Tegelijk zal het onderzoek unieke cijfers opleveren over gedrag en structuur van de groep mannen met uitgebreide homoseksuele contacten. Vanuit sociografisch oogpunt is het echter een probleem dat de uitslag betrekking heeft op de stand van zaken in een crisisperiode, zodat het beeld dreigt te worden beïnvloed door buitengewone omstandigheden.

Bij gebrek aan onderzoek in de jaren zeventig zal het niet eenvoudig zijn uit te maken of het eerste beeld nu de regel of de uitzondering aangeeft. Daarnaast is er dringend behoefte aan meer onderzoek gericht op preventie-evaluatie. Onder invloed van de AIDS-crisis is verder studie gewenst naar wijzigingen in de maatschappelijke verhouding tussen de Nederlandse bevolking en het homoseksuele deel daarvan, met name naar veranderingen in hun houding ten aanzien van homosocialisatie.

Zuiver sociaal-wetenschappelijk onderzoek is nodig voor een grondiger conceptualisering van homosocialisatieprocessen. Daarbij valt te denken aan onderzoek van elementaire maar weinig sociologisch gefundeerde categorieën als 'homoseksualiteit', 'mannelijkheid', 'vrouwelijkheid' en 'gender' (Turner 1984). Toekomstig onderzoek naar homosocialisatie vereist vooral integratie van vragen over socialisatie onder mannen en onder vrouwen. Homoseksuele leefstijl, groeps cultuur en leefomgevingen hangen wat betreft hun vormgeving samen met de manieren waarop identiteiten en betrekkingen tussen vrouwen en tussen mannen gestalte krijgen. Te vaak werd bij onderzoek naar homosocialisatie alleen een visie op man-vrouwrelaties gehanteerd om tot algemenere conclusies te komen. Door haar werkzaamheden kunnen homostudies een bescheiden bijdrage leveren aan uitbreiding en verfijning van de referentiekaders die nodig zijn voor een gelijkwaardige en tegelijk volwaardige homosocialisatie. Bovendien kan de studie van homosocialisatie – de constructionistische discussie over de veranderlijke sociale vormgeving van homoseksueel gedrag – een belangrijke bijdrage leveren tot de ontwikkeling van een werkelijk sociologische zienswijze op seks en samenleving, die niet meer belemmerd wordt door een biologisch idee van seksualiteit als een vast gegeven.

Verdere ontwikkeling van homostudies lijkt dan ook van belang voor de sociologie in het algemeen: concentratie op een specifiek onderwerp leidde in dit geval tot een verbreding van het perspectief die mogelijke verdere sociologische vernieuwingen kan stimuleren. Ook al is homostudies sinds 1980 een nieuwe vriend in de wetenschapsbeoefening aan de universiteit, een vaste vriendschap is er nog niet uit voortgevloeid. De integratie van homostudies binnen het universitaire bestel is nog altijd niet verzekerd. Wellicht zullen de komende jaren wat dat betreft verdere verbetering brengen.

Noten

1. Rond 1900 bestond er in Nederland enige aandacht voor sociaal-naturalistische opvattingen over homoseksualiteit uit het buitenland (vergelijk Carpenter 1896, 1904; Ellis 1901). De Duitse arts Magnus Hirschfeld (1904, 1914) heeft de omvangrijkste sociologische en sociografische afbakening van voor de oorlog op zijn naam gebracht. In Nederland hebben de Amsterdamse artsen Arnold Aletrino (1905) en Luciën von Römer (1904) de sociologische spits afgebeten met hun terreinverkenningen naar verspreiding en verdrukking van

mensen met een homoseksuele geaardheid. Zie voor hun plaatsbepaling Van Lieshout (1981, 1982). In de jaren dertig zijn er nog twee studies, die van de 'cultureel-seksuoloog' Herbert Lewandowski (1933) en de 'crimineel-sociologische' bijdrage van mr. L. Drukker (1937). Zie voor een overzicht van naoorlogse ontwikkelingen in Nederland in de richting van een sociologische benadering van homoseksualiteit de historicus Sleutjes (1980) over de jaren vijftig; de socioloog Soesbeek (1982) over de jaren zestig; de socioloog Straver (1976) over de stand van zaken rond 1970; de psycholoog Buunk (1985) over de Nederlandse seksuologie van dit moment; de psychiater Kuyper (1981) over zich wijzigende opvattingen in de psychoanalyse; de sociologe Aerts (1980) en de historica Bosch (1983) over de ontwikkeling van een sociaal-wetenschappelijk perspectief op lesbische geschiedenis en achtergronden.

2. Zie voor Nederlandse overzichtsartikelen van internationaal sociaal-seksuologisch onderzoek naar homoseksualiteit de moraalfilosoof Carlier (1983) over hoofdmomenten sinds de eeuwwisseling; de sociaal-psycholoog Sanders (1974) over onderzoek in de jaren zestig; Straver (1980) over onderzoek in de jaren zeventig; de historicus Oosterhuis (1982) over de kennisociologische verschuiving rond 1980 en Swiebel e.a. (1974) over lesbische studies. Goede buitenlandse overzichten zijn onder meer te vinden in Plummer 1975 en 1981; Murray 1984; Weeks 1981a en Lautmann 1977.

3. Zie voor recente gegevens over lesbische en homostudies (waaronder een overzicht van 70 publikaties sedert 1980 verricht bij de Nederlandse homostudies) Oosterhoff 1985.

4. Meilof-Oonk 1969; Manschot 1971; De Boer e.a. 1974; Sanders 1974: 21-70 verg. Straver 1976.

5. Meer onderzoek van dien aard is tussen 1967 en 1976 uitgevoerd aan het Instituut voor Sociale en Bedrijfspsychologie van de Rijksuniversiteit te Groningen, in overleg met het NISSO gecoördineerd door Geert Sanders. Met anderen (De Koning 1967, 1969; Veenker 1972) deed hij een serie studies naar de zelfaanvaardingssituatie van homoseksuele jongeren. In 1977 promoveerde Sanders op zijn vergelijkende onderzoek tussen 506 homo- en heterojongeren van 18-26 jaar.

6. De theoretische uitwerking van deze wisselwerking stond centraal binnen de sociale psychiatrie (Sengers 1969) en binnen de antipsychiatrie en sociologie vooral in stromingen als symbolisch interactionisme en etnomethodologie, met name uitmondend in het perspectief van een 'labeling-approach'. Zie voor een uitvoerige inleiding in de interactionistische benadering van deviantie, discriminatie en homoseksualiteit Bussink 1979.

7. Bussink, Moerings, Sanders en Straver spreken van 'hoge en lage zelfaanvaarding', van 'deviant identity, integrated and separated identity, primaire en secundaire deviantie', van 'ontbrekende positieve identificatiemogelijkheden' en 'primaire en secundaire homoseksualiteit' (Moirings e.a. 1970; Straver 1976: 134, 1980: 433; Sanders 1977: 22, 23; Bussink 1979: 3 e.v.). Steeds gaat het om de uiterlijke kenmerken van een innerlijke eigenschap van het individu.

8. Vergelijk – om maar enkele recente studies te noemen uit deze uitgebreide literatuur – Levine (1979), Bell e.a. (1981).

9. Zie voor een uitvoerige bespreking M. Duyves, Voortschrijdend in de middenberm, *Spiegel Historiae* jg. 17, 1982, 11: 600.

10. Het is nauwelijks overdreven te stellen dat sociologen (zeker de hier genoemde, met uitzondering van Schnabel) in die jaren vies waren van groepsvorming van homoseksuelen onder elkaar waaraan het perspectief ontbrak om 'zichzelf overbodig te maken'. De Amerikaanse socioloog Murray (1984: 5-9) verklaart een dergelijke tendentie in de sociale theorie over homoseksuele praktijkvorming uit bijzondere trekken van de sociologische traditie.

11. Foucaults studies over seksualiteit zijn bij de SUN in een Nederlandse editie verschenen. Daarnaast zijn er diverse gesprekken met Foucault over zijn benadering van homoseksualiteit verschenen, onder meer Dullaart (1982), Bos (1985).

Geraadpleegde literatuur

- Aerts, M., Dames toch, *Groniek* 66, Groningen 1980: 96-8.
- Aletrino, A., (onder pseudoniem Karl Ihlfeldt), *Over uranisme*, Amsterdam 1905.
- Bell, A. P., en M. S. Weinberg, *Sexual Preference: Its development in men and women*, 1981.
- De Boer, J., e.a., *Meningen over homoseksualiteit III*, Amsterdam 1974.
- Boonstra, J., *Homoseksualiteit, activiteit en beweging*, Universiteit Leiden 1984.
- Bos, D. (ed.), *Michel Foucault in gesprek, Seks, macht en vriendschap*, Amsterdam 1985.
- Bosch, M., De geschiedenis van een ander: naar een discussie tussen lesbische en vrouwen-geschiedenis, *Lover* 10, 3, september 1983: 115-25.
- Branderhorst, H., e.a., *Afscheid van een moederbinding: uitdaging van Nieuw Lila aan het COC (Nieuw Lila Kahier I)*, Amsterdam 1969.
- Bussink, B., *Homoseksueel zijn: een sociologische beschouwing over de ontwikkeling van een homoseksueel zelfbeeld*, Zeist 1979.
- Buunk, B., Seksuologisch onderzoek in Nederland: een voorlopige en gedeeltelijke balans, *Tijdschrift voor Seksuologie* 9, 1, maart 1985: 1-15.
- Carpenter, E., *De homogene liefde en hare beteekenis in de vrije maatschappij*, Amsterdam 1904 (1896).
- Carlier, B., Het wetenschappelijk onderzoek over homoseksualiteit, I en II, *Tijdschrift voor Seksuologie* 7, 1, mei 1983: 3-15 en 7, 2, juli 1983: 49-65.
- Drukker, L., *De sexuele criminaliteit in Nederland 1911-1930, een crimineel-sociologische studie*, 's-Gravenhage 1937.
- Dullaart, L., e.a. (ed.), *Interviews met Michel Foucault*, Boskoop/Utrecht 1982.
- Duyves, M., *Bijdrage aan het derde lustrum van Apollo*, z.p., Rotterdam 1983 (DCH).
- Duyves, M., e.a. (ed.), *Among men, among women: sociological and historical recognition of homosocial arrangements*, Amsterdam 1983 (DCH).
- Duyves, M., e.a. (ed.), *Onder mannen, onder vrouwen, studies in homosociale emancipatie*, Amsterdam 1984.
- Foucault, M., *La volonté de savoir, histoire de la sexualité I*, Parijs 1976. (*De wil tot weten, geschiedenis van de sexualiteit I*, Nijmegen 1984).
- Griensven, van C. J. P., Effects of coping factors on the incidence, course and progression of HTLV-III disease, paper presented at the European Gay Health Conference 1985, London 31/5-2/6 1985, en A. X. van Naerssen, *Coping behavior en Aids*, Utrecht 1985.
- Groniek*, Homoseksualiteit en geschiedenis I, jrg. 12 nr. 66, januari 1980 Groningen.
- Groniek*, Homoseksualiteit en geschiedenis II, jrg. 16 nr. 77, mei 1982 Groningen.
- Hafkamp, H., De vreedzame tegenstelling tussen Amsterdamse School en Utrechtse zuil, *Folia Civitatis* 11-6-1983: 7-8.
- Hart, J., en D. Richardson (eds.), *The theory and practice of homosexuality*, Londen 1981.
- Hekma, G., De medische fundering van een luchtkasteel, in *Homojaarboek I*, Amsterdam 1981: 49-74.
- Hekma, G., De strijd om homoseksualiteit: de oprichting van een janusbeeld, *Groniek* 77, Groningen mei 1982: 7-15.
- Hekma, G., Sociale filosofie, sociale praktijk, in: Duyves e.a. 1984: 67-78.
- Heyden, M. van der, De homo is dood, leve de homo, in *Homojaarboek II*, Amsterdam 1983: 129-48.

- Hirschfeld, M., *Oorzaken en wezen van het uranisme*, Amsterdam 1904.
- Hirschfeld, M., *Die Homosexualität des Mannes und des Weibes*, Berlin 1914.
- Hirst, P., en P. Woolley, *Social relations and human attributes*, Londen 1982.
- Homojaarboek I*, Artikelen over emancipatie en homoseksualiteit, Amsterdam 1981.
- Homojaarboek II*, Amsterdam 1983.
- Homojaarboek III*, Amsterdam 1985 (in druk).
- Homostudies Amsterdam. *Derde nota homostudies, tevens ontwikkelingsplan 1985-7*, april 1985 (DCH).
- Homostudies Utrecht, *Meerjarenplan 1985-1990*, Utrecht 1985 (DCH).
- Illich, I., *Gender*, New York 1982 (*Man/Vrouw*, Baarn 1984).
- Jansen, S., Schakel, Schellinkje en Rozenstraat: het recreatiedebat in het COC 1970-1980, in *Homojaarboek II*, Amsterdam 1983: 190-202.
- Koelemij, P., Van paarse september tot lust en gratie, *Groniek*, mei 1982: 55-60.
- Koning, P.P.J. de, *Een kwalitatieve analyse van de levensgeschiedenissen van een aantal homoseksuelen*, Universiteit van Groningen 1967.
- Kooy, G.A., *Homofilie en homoseksualiteit in Nederland* (21 p.), Wageningen 1983.
- Kuyper, P.C., Kanttekeningen vanuit de psychoanalyse, *Studium Generale 14-25 september 1981, deel II*, Amsterdam 1981: 49 e.v.
- Lautmann, R., *Seminar: Gesellschaft und Homosexualität*, Frankfurt 1977.
- Lewandowski, H., en P.J. van Dranen, *Beschavings- en zedengeschiedenis van Nederland*, Amsterdam 1933.
- Lieshout, M. van, Stiefkind der natuur: het homobeeld bij Aletrino en Von Römer, in *Homojaarboek I*, Amsterdam 1981: 75-106.
- Lieshout, M. van, en R. Tielman, Aletrino, homoseksualiteit en emancipatie, *Bzzlletin 99* 1982: 97-102.
- Lieshout, M. van, (ed.), *Ontmaskering van de homo-identiteit*, 's-Gravenhage/Amsterdam 1984.
- Manschot, B., *Homosexualiteit. Een onderzoek naar problemen voor homoseksuelen in het bedrijfsleven*, Amsterdam 1971.
- Meilof-Oonk, S., *Meningen over homosexualiteit I*, Amsterdam 1969.
- Meilof-Oonk, S., en O. Valkman, *Meningen over homosexualiteit II*, Amsterdam 1973.
- Murray, S.O., *Social theory, homosexual realities*, New York 1984.
- Naerssen, L. van, Over homofobie, *Studiemap bij een daggeorganiseerd door het roze front en homostudies Utrecht*, 20-6-1981: 23-5.
- Oort, H. van, *Belangenorganisaties van homoseksuelen en de antidiskriminatiewetgeving in Nederland*, Delft 1981.
- Oosterhuis, H., De homo als kennisobject en bekentenisdier, *Groniek*, Groningen, mei 1982: 34-42.
- Oosterhoff, J., De WSWH en de universitaire wekgroepen homo (en lesbische) studies: een beknopt overzicht, *Congresboek vierde landelijke jaarmarkt*, Rotterdam 1985: 101-3 e.v.
- Plummer, K., *Sexual stigma: an interactionist account*, Londen 1975.
- Plummer, K. (ed.), *The making of the modern homosexual*, Londen 1981.
- Römer, L.S.A.M. Von, *Ongekend leed*, Amsterdam 1904.
- Sanders, G.J.E.M., Homosexueel zijn: het zoeken naar een eigen identiteit, *Sociologische Gids* 1970: 421-4.
- Sanders, G.J.E.M., *Een overzicht van het sociaal-wetenschappelijk onderzoek naar homoseksualiteit in Amerika en West-Europa*, Zeist 1974.
- Sanders, G.J.E.M., *Het gewone en het bijzondere van de homoseksuele leefsituatie*, Deventer 1977.

- Sanders, S., En ons geheim is een van woorden niet. Een kritiek op de sociale emancipatie van homoseksualiteit, in *Groniek*, Groningen, mei 1982: 43-50.
- Schnabel, P., Seksualiteit in de welvaartsstaat, *Sociologische Gids* 20: 3, 1973: 189-206.
- Schnabel, P., Gewoon, maar niet hetzelfde, *Huisarts en Wetenschap*, 1980, 10: 6-12 (1980a).
- Schnabel, P., Seksualiteit, sociologisch gezien, in: J. Frenken (ed.), *Seksuologie, een interdisciplinaire benadering*, Deventer 1980 (1980b).
- Schofield, M., *Sociologische aspecten van de homoseksualiteit*, Utrecht 1970 (1965).
- Sengers, W.J., *Gewoon hetzelfde? Een visie op de homofilie*, Hilversum/Bussum 1968.
- Sengers, W.J., *Homoseksualiteit als klacht. Een psychiatrische studie*, Bussum 1969.
- Sleutjes, M., Studiecentrum voor speciële sexuologie 1953-1958, I + II, *Homologie* 2-3, maart 1980: 12-5 en 2-4, juni 1980: 18-9.
- Soesbeek, K., Mens mens medemens: het wetenschappelijk praten over homoseksualiteit 1960-1970, *Groniek*, Groningen, mei 1982: 24-30.
- Stolk, B. van, en J. de Regt, Zelfaanvaarding van homoseksuelen, *Maandblad voor Geestelijke Volksgezondheid* 1979, 1: 3-17.
- Stolk, B. van, R. Regensburg en P. Citroen, Homosexualiteit, acceptatie en behandeling. Over een miskende problematiek, *Maandblad voor Geestelijke Volksgezondheid* 1981, 10: 872-84.
- Straver, C.J., Research on homosexuality in the Netherlands, *The Netherlands' Journal of Sociology* vol. 12, 1976: 121-37.
- Straver, C.J., Kritische bijdrage: het begrijpen van homoseksualiteit, *Mens en Maatschappij* 55-4, 1980: 428-46.
- Swiebel, J., en G.J.E.M. Sanders, Vrouwen en homosexualiteit. Notities over een verwaarloosd onderzoeksterrein, *Intermediair* 30-8-1974.
- Tielman, R.A.P., *Homoseksualiteit in Nederland, studie van een emancipatiebeweging*, Meppel/Amsterdam 1982.
- Turner, B.S., *The body and society: explorations in social theory*, Oxford 1984.
- Veenker, J.-H., en G.J.E.M. Sanders, 'Hulpverlening rond homosexualiteit', *Tijdschrift voor maatschappijvraagstukken en welzijnswerk* 1972: 444-8.
- Weeks, J., *Sex, politics and society. The regulation of sexuality since 1800*, Londen 1981a, 'Discourse, desire and sexual deviance: some problems in a history of homosexuality', in: Plummer 1981 (1981b).
- Witte, B., Homoseksualiteit, in: Noordhoff, J.D. (ed.), *Sex in Nederland*, Utrecht 1969: 127-47.
- Zeldenrust-Noordanus, M., Slotrede Sextantcongres NVSH, oktober 1967, *Verstandig Ouderschap*, 1967: 304-8.